
Ivan
ROGIĆ

RAZVOJNI SUDIONICI
HRVATSKOG SELA I
NJIHOVE STRATEGIJE

SELJAČKI LIK U OBZORU “TVRDE” MODERNIZACIJE

Nije se teško složiti, barem načelno, s tvrdnjom kako je građanskim veleprevratom pri kraju 18. stoljeća potaknuto i konstituiranje seljaka u obrisima **građanina**. Njezina glavna implikacija poučava da u mrežama građanske zbilje i lik seljaka ima zajamčeno mjesto baštinika i autora građanske autonomije; pak, razlika koja ga zatvara u navlastiti seljački portret da nema snagu strukturnog označitelja. No već i činjenica da je u sastavu građanskog “trećeg” staleža i “četvrti”, čija glavna obilježja nipošto nisu slična ili sukladna glavnim obilježjima “trećega”, pokazuje da je spomenuta tvrdnja na podlozi koju je pripremila redukcija društvene zbilje na političke sheme. U okviru takve redukcije lik seljaka poklapa se s likom građanina. Ali, izvan okvira, osnovne obrise lika određuju čimbenici koji se jasnije zrcale u praksama modernizacije. Nije nekorisno podsjetiti na osnovne.

Proizvodni sklop. Već i jedna od implikacija Mendrasova teorijskog modela, da se lik seljaka “usmrti” u razdoblju klasične industrijalizacije likom **industrijskog radnika na zemlji**, podsjeća na činjenicu da je proizvodni sklop, u kojemu je lik seljaka ukorijenjen, drukčiji od sklopa što ga stavlja na raspolaganje paleoindustrija. No nije ta razlika posljedica činjenice što seljak radi na zemlji. Na njoj se on može predočiti i posve **neseljački**, na što Mendras jasno upozoruje. Napokon, takvu mogućnost “tvrda” modernizacija i favorizira, oblikujući poljodjelstvo kao industriju na zemlji. Razlika se naslanja na činjenicu da seljak ne može konstituirati proizvodni sklop na predlošku dostatnom za konstituiranje industrije. Industrijskim predloškom gospodari, poznato je, tehnička imaginacija i vjera tehničke subjektivnosti da je ona ekskluzivnim proizvodnim autorom u industrijskom procesu. U seljačkom poslu, naprotiv, ta se vjera, čak i u praksama razvijene procesne industrije, sudara s činjenicom da je u njemu prisutan i **drugi** proizvodni autor, **neovisan** o tehničkoj subjektivnosti – **prirodna plodnost**. Drukčije rečeno, konstitui-

rajući proizvodni sklop seljak ne može odbaciti obvezu suradnje s proizvodnim sudionikom koji se konstituira **izvan dosega** modernizacijske autonomije, kao zbilja “o sebi”. Toliko koliko modernizacija seljake osposobljuje tehnički posredovati učinke prirode on se preobražava u industrijskog radnika na zemlji, iliti u neseljački lik. Ali, modernizacija ne uspijeva tehnički posredovati samu prirodnu plodnost. Na suradnju s mrežama nužnosti koje prirodna plodnost oblikuje i ustaljuje, seljak je – **prisiljen**. Zatvoren u tu ulogu on stoji na samom rubu autonomije na kojoj se, inače, temelji program modernizacije. Podsjećamo, programom modernizacije građanski se svijet **samooblikuje** kao zrcalo autonomije. Zato društvenu, ili, štoviše, razvojnu, legitimaciju ne može steći ni jedan posebni program promjena koji nije izveden iz likova autonomije. U sektoru tehničkog napretka jedan od “neposrednih” pokazatelja tehničke autonomije je **stupanj neovisnosti** proizvodnog sklopa o prirodnoj nužnosti. Već i zato konvencionalni označitelji paleoindustrije nagovješćuju da je ona – alternativnom nuždom; takva nužda nije oblikovana u mrežama kozmičkog shematizma nego “samo” u ciklusima modernizacijskih valova kojima je zavičajno mjesto praksa tehničke subjektivnosti. Zahvaljujući tomu, ona, paleoindustrija, ostaje **u društvu**, kao njegov unutrašnji proizvod. Prirodna plodnost, naprotiv, **korijenom prekoračuje** granice društvene zbilje. Zato i sudionik koji svoj proizvodni sklop oblikuje surađujući nužno s njom, **nužno i ispada** iz shematizma “tvrde” modernizacije. U njegovu proizvodnom sklopu trajno djeluje proizvodni autor koji svojom nužnošću izravno oponira praksama proizvodne autonomije što određuju industrijsku modernost.

Socijalni identitet. U pamćenju feudalnog svijeta jasno je prisutan uvid da je seljački lik, i po pokazateljima statusa i po obilježjima uloge, **profesionalnim likom**. Njegova je temeljna obveza obrada zemlje i stvaranje osnovnih dobara. Drugi profesionalni likovi imaju druge zadatke. Već i zato institucionalni premještaj lika na položaj roba/sluge izazivlje otpor. Koliko je poznato sve važnije seljačke bune u feudalnom su razdoblju orijentirane predodžbom o “starim pravicama” s pomoću kojih su bile jasno uređene te osnovne činjenice. Građanska rekonstrukcija, stavljajući seljaku i izgled lik građanina, u osnovi, ide tim tragom. Sukladno tomu, seljak je, normativno promatrano, istovrstan građaninu; poseban je toliko koliko se njegov profesionalni položaj i uloga oblikuju različito s obzirom na opće uvjete, tehničku baštinu, ovisničke mreže, itd. Toj, “svijetloj” liniji, međutim, protivna je druga. Ona se izvodi iz stava da je seljački lik bitno određen či-

njenicom da je i sam – **dio nekretnine koju obrađuje**. Budući da se nekretnina ne smije kretati, lik se seljaka odvaja od bitna obilježja drugih priznatih profesionalnih skupina: od prava na socijalnu i teritorijalnu pokretljivost. Zahvaljujući tomu on postupno i uspješno kliže prema zoni šutljivih društvenih sudionika koji se ne mogu “fonocentrično” konstituirati (Derrida); time oni ostaju **trajno** bez ikakva prava **na** (javni) glas (pa i općeg prava glasa). Drukčije rečeno, socijalna redukcija lika seljaka na sastavnicu nekretnine, posjeda, zatvara lik u sektor proizvodnih oruđa. Iz modernizacijske se perspektive, sukladno tomu, i, dodati je, svakako logično, cjelina opstanka zasnovana na toj podlozi označuje složenicom “idiotizam seoskog svijeta”.

Sva mjerodavna istraživanja pokazuju da takva, ili srodna, složenica dosta točno opisuje predloške **praktičnih** odnosa spram seoskog svijeta i u razdobljima kada se glavni razvojni sudionici načelno orijentiraju građanskim mjerilima i ciljevima. Ustvrditi da je posrijedi jedan od poučnijih primjera rascjepa između normativnog i razvojnog djelovanja i nije bog zna koliko poučno. Za opći smjer ove analize držimo korisnijim upozoriti na činjenicu da opća, i označiteljska i razvojna, redukcija seoskog svijeta na svijet “dolje”, na periferiju, ostaje i u građanskom razdoblju tvrdokorno na djelu neovisno o tomu što na normativnoj razini redukcija nema uporišta. Postojan strukturni tlak, nerijetko uobličen i u likove dnevnog institucionalnog nasilja, (napose u realnom socijalizmu) cilja fosilizirati seljački lik toliko koliko je nužno za njegovu primjenu u praksama stigmatizacije. Stigmatizacija je, poznato je, praksa socijalnog/fizičkog utjelovljenja jednog ili više identitetnih simbola. Za razliku od konvencionalnih označiteljskih simbola se **simetrično** upisuje i na označiteljsku i na značenjsku stranu. Zahvaljujući tomu fonocentrično isključivanje postaje uvodom u praksu nasilnog životnog i socijalnog deformiranja lika seljaka, kako bi njegovo označivanje bilo sukladno na komunikacijskoj i socijalnoj razini.

Odvojimo li, međutim, (u imaginarnu analitičkom pokusu) skiciranu povijest konstruiranja socijalnog lika seljaka od osnovnih obilježja njegova profesionalna položaja, pokazuje se da socijalna sklonost poistovjećivanju lika seljaka i nekretnine na kojoj radi – ima temelj **upravo u profesionalnoj imaginaciji**. Autor i predmet autorskog djelovanja u uzajamnoj su čvrstoj vezi u svim slučajevima kada se autorsko djelovanje samooblikuje kao **umijeće** (još ne umjetnost). Je li na djelu umijeće ili “neosobna”, standardizirana proizvodnja, prisutna u svakoj boljoj tvornici, **ne ovisi** o stupnju tehničkog posredovanja proizvodnog postupka kako se, nerijetko, misli. Ovisi, naprotiv, **o unu-**

trašnjoj neodređenosti odnosa između proizvodnog postupka i poželjnog učinka. Iz prethodnog je ulomka vidljivo da u oblikovanju proizvodnog sklopa seljaka djeluje sudionik koji se samim sklopom ne može primjereno ni planirati ni nadzirati (prirodna plodnost). Zato i nije bez osnove zaključak da je **izvedbeni temelj seljačkog posla bliži umijeću nego li standardiziranoj praksi**. Svakako da je glavna jezgra takva znanja prenosiva i podložna standardizaciji kao i drugo profesionalno znanje. Ali je notorno da uspješnost umijeća izravno ovisi i o zemlji (nekretnici) gdje se primjenjuje.

Iznesena tvrdnja izgleda i više nego problematično iz iskustvena obzora što ga je oblikovala moderna praksa tehničke, kemijske ili biologijske standardizacije poljodjelstva te masovnost industrijske proizvodnje hrane. Glavni uvidi u spomenutu obzoru poučavaju da se seljačka praksa može/treba proizvodno standardizirati toliko radikalno da se uloga umijeća može i zanemariti. Očita korist od takva stava je socijalna mobilizacija kojoj je cilj nova tehnička i naobrazbena kompetencija seljaka. S njezinom potporom on se javlja kao neka vrst **znanstvenog organizatora i usmjerivača poljodjelstva** na temelju kompetencije potvrđene u laboratoriju. No, na drugoj strani, ekologijske katastrofe kakve su, recimo, epidemija “kravljeg ludila” i srodni poremećaji, pokazuju da je dogmatično izjednačivanje modela laboratorijskog upravljanja procesima u poljodjelstvu i praktična vođenja istih procesa jednostavno – rizično. U simboličnoj zalih životne racionalnosti, što je praktični poslovi oblikuju i osnažuju, djeluje više sastavnica koje su u modelu laboratorijskog upravljanja, predvidljivo, rubne. Ali, koje su važne u oblikovanju i razvitku umijeća. Jedna među njima je, primjerice, i **konzervativna skepsa** spram znanstvenih moda u krugu kojih pojedine tehničke ili znanstvene inovacije stiču socijalni autoritet. Druga je sposobnost intuitivne rekonstrukcije slika rizičnih posljedica. Itd. Drukčije rečeno, uspjeh u seljačkim poslovima u proizvodnom sektoru nije moguće odvojiti od umijeća. U tom slučaju ne može se izbjeći ni zaključak da su seljak i njegova nekretnina životno ovisni. Ta činjenica, u kontekstu što ga priprema “tvrda” modernizacija, postaje izravnim označiteljem **problematične kakvoće seljačkog lika**. Pogreška je u tome što se u atlasu modernizacijskih likova tako portretiran seljak ne može predočiti kao idealnotipski nomad, koji, po uzoru na financijske ili trgovačke poduzetnike “sve svoje sobom nosi”; naprotiv, seljak dobro uspijeva samo tamo gdje je i njegova nekretnina pa je zasnovano vjerovati da pripada koliko svijetu autonomnih sudionika toliko i svijetu stvari.

Kulturni označitelji. Socijalna konstrukcija lika: seljak, u “kulturnom sektoru” obično se naslanja na dvije osnovne tvrdnje. Po prvoj, lik seljaka strukturno je svezan s praksom **narodne kulture**. Po drugoj, seljak se socijalno ne može konstituirati bez čvrste, pače bezuvjetne, podređenosti silnicama i voljama **tradicije**. U gramatici “tvrde” modernizacije oba stava djeluju posve sukladno. S pomoću njih se lik seljaka zatvara u okvir nepopravljivo zastarjela i za budućnost nesposobna sudionika.

No već i samo nešto pribraniji pregled argumenata, na kojima počiva skicirana konstrukcija, pokazuje da njihova samorazumljivost nije ničim zajamčena. Prvom tvrdnjom, po kojoj je lik seljaka strukturno svezan s praksom narodne kulture, ističe se, doduše, jedna neprijeporna činjenica. U predgrađanskom razdoblju seljačka je skupina, za zbilja, većinskim ili nadmoćnim tvorcem praksa i predložak narodne kulture. U građanskom razdoblju, međutim, barem se tri činjenice s tvrdnjom ne slažu. Prvo, u atlasu kulturne modernizacije prisutna je snažna tendencija autorske prerade sastavnica narodne kulture. Povijest posebnih smjerova kakvi su, primjerice, naiva, nadrealizam, magijski realizam, i drugi, izravno upućuje na tu činjenicu. Nije ta prerada ekskluzivnom zadaćom kulturne modernizacije, ali je, još od romantične najave kulturne modernizacije, na djelu. Drugo, uporaba pojedinih sastavnica i proizvoda narodne kulture u kulturnim i životnim praksama drugih društvenih skupina, neseljačkog podrijetla, također je česta. Čestoća i opseg uporabe nerijetko je neovisna o posebnim socijalnim ili razvojnim prilikama, nego se javlja kao autonomna praksa kojoj sjaj i autoritet daje samo autorska imaginacija. U takvu kontekstu tvorevine nastale u krugu narodne kulture lako se spajaju s tvorevinama nastalim u drugim proizvodnim krugovima kulture, napose s tvorevinama masovne kulture. Treće, brojni su primjeri da se seljačke kulturne strategije služe tvorevinama visoke (autorske) kulture. Seljačka kulturna strategija u hrvatskom društvu, u razdoblju 1930.–1940., i više je nego poučan slučaj. Po pravilu, takvi su primjeri čvrsto svezani sa socijalnim premještajem seoskih skupina s društvenog ruba bliže društvenom središtu.

Uzmu li se u obzir spomenute činjenice nameće se zaključak da se strukturna veza između seljačkog lika i narodne kulture u praksama “tvrde” modernizacije ne uspostavlja na temelju zbiljske sukladnosti identitetnih označitelja. Uspostavlja se, naprotiv, **u uzorku posebnih slučajeva** koji se, grubo, mogu razdijeliti na dvije osnovne skupine. U prvoj, uspostava te veze cilja namiriti stanovite političke ili socijalnopsihološke dobiti (primjerice, mobili-

zacija sjećanjem na bližnje, na bliske običaje, itd.). U drugoj uspostava je posljedica ustvrđena manjka kulturne kompetencije seljaka (nesposobnost korisnika za uporabu kulturnih proizvoda iz drugih kulturnih krugova). Zato je **manje netočno** ustvrditi da se u spomenutim slučajevima zapravo uspostavlja veza između seljačkog lika i tvorevina **paranarodne** kulture. Veza točnije zrcali namjeru da se **socijalno deklasiraju** skupine seljačkog podrijetla nego li stanje činjenica.

Drugom tvrdnjom (spomenutom na početku ulomka) nameće se stav da je monopolni položaj tvorevina narodne kulture u socijalnoj konstrukciji seljačkog lika zajamčen tradicionalnim autoritetom. Ili, drukčije rečeno, da je seljak neizlječivo podložan autoritetu tradicije. Po M. Weberu, tradicijski se autoritet učvršćuje **suspenzijom** središnje sposobnosti u praksama modernizacije: sposobnosti za autonomiju. Njegova se, pak, volja socijalno predočuje kao jedna vrst **samorazumljive prirodne nužnosti** u koju je, doduše, ugrađena povijest uspjeha zajednice na koju se autoritet odnosi. Naspram takve tvorevine isticanje autonomijskih prava i sposobnosti u javnoj predodžbi ne samo da nije dolično/legitimno, nego je – besmisleno. Posve je očito da se skicirana konstrukcija može pojaviti na bilo kojemu području socijalnog djelovanja; i u bilo kojemu krugu kulturne proizvodnje: elitnom, masovnom, ili narodnom. Brojni empirijski primjeri to i potvrđuju. Zato je “tradicionalnost” sjenovita strana **svakog** modernizacijskog sudionika, građanina koliko i seljaka.

Iznesena argumentacija, međutim, ne ugrožava činjenicu već naznačenu na početku ulomka. Narodna kultura, kao posebni tvorbeni kulturni krug, nastala je i početno se razvijala kao sastavnica seljačkog svijeta. U građanskom razdoblju ona se, baš kao i druge sastavnice seljačkog svijeta, **delokalizira**, i uključuje u kulturne prakse globalnog društva. Ali u seljačkom iskustvu ostaje stabilan uvid da je njezino oblikovanje prvobitno započelo u krugovima seljačkog svijeta. Ta vrst sjećanja **nije dostatna** za izgrađivanje čvrste strukturne ovisnosti između narodne kulture i socijalne legitimacije seljaštva kao sudionika procesa modernizacije; **a nije ni nužna**. No sjećanje se ne može izbjeći **u oblikovanju posebnog tvorbenog patosa** bez kojega ni jedan sudionik modernizacije ne može izboriti potrebnu legitimaciju. U jezgri je takva iskustva **kolektivni ponos na stvaralačke sposobnosti skupine kojoj se pripada**. Premda modernizacija nije odveć zaokupljena povišću uspjeha nego njihovom budućnošću, model hijerarhije s pomoću kojega se reguliraju odnosi između sudionika nije neovisan o akumulaciji prethodne kakvoće. Napro-

tiv, koliko je ona jasnije opisana i predočena toliko je vjerojatnije da će i razvojna legitimacija dotičnog sudionika biti uvjerljivija. U takvu kontekstu činjenična veza između kruga narodne kulture i tvorbene sposobnosti seljačkog svijeta postaje, jednostavno – **razvojnog prednošću**. No veza pokazuje i to da tvorac jednog tvorbenog kruga **nužno nadmašuje** i proizvodne prakse i pravila njegove regulacije, **upravo zato što je njihov tvorac**. Na toj podlozi otvaraju se viševrsne mogućnosti revitalizacije baštine seljačkog svijeta oslobođene opasnosti od propadanja u predmodernu fosilizaciju.

Zavičajnost. Već smo upozorili da je socijalno konstruiranje seljačkog lika na posebni način svezano s mjesnom ustrajnošću. Seljak nije **tako uspješan** nomad kao što su, primjerice, trgovci, financijski špekulanti ili znanstvenici. Osnovna dobra s kojima raspoložu spomenute skupine (novac, znanje), načelno su lakše prenosiva s mjesta na mjesto. Zahvaljujući tomu, takve skupine lakše i efikasnije migriraju. U seljačkom iskustvu, naprotiv, neprenosivost osnovnog dobra ohrabruje pomisao na život **zarobljen/zaštićen mjestom**. Na toj se podlozi u imaginaciji sudionika modernizacije oblikovala **shizofrena** predodžba o zavičaju.

Negativni lik te predodžbe zavičaj opisuje kao **klopku** gdje su akumulirane pa, stoga i pojačane, sve silnice kojima je cilj poništenje moderne autonomije. Zato u gramatici “tvrde” modernizacije vrijednost zavičaja, kao orijentacijskog pomagala u teritorijalnom ponašanju, nije na posebnoj cijeni. Po idealnotipičnom naputku autonomni se sudionik građanskog svijeta prostorom slobodno kreće, pokazujući **samom pokretljivošću** prisutnost onog viška mogućnosti i sposobnosti iz kojega izvodi svoj autoritet. Tehničko i graditeljsko oblikovanje uporabne osnove takve pokretljivosti, međutim, razvija posebnu, **nadmjesnu**, mrežu tvorevina kojima je glavna zadaća olakšati/potaknuti kretanje. Posve oprečno općim intencijama zavičajnih silnica, takve se tvorevine oblikuju s pomoću pravila – **ne/mjesta**. U imaginarnoj projekciji sva su ne/mjesta međusobno svodljiva jedna na druge jer je njihova osnova apstraktna općenitost, a ne lokalna posebnost. Time se, makar na razini “bijelog sna”, **ostvaruje jedinstveno daleko/blizu**. Zahvaljujući kretanju ne/mjestom svaki društveni sudionik **istodobno je** u nekom sada/ovdje pokretu i u globalnoj prisutnosti.

Praktična povijest moderne urbanizacije pokazuje da naznačena intencija nije ostala rezervatski zarobljena u prometnom sektoru. Protegla se je i na oblikovanje gradova, te, potom, na oblikovanje gradske regije. No protega je

pripremila i neočekivani paradoks. Oblikovanje jedinstvenog daleko/blizu proizvelo je, pokraj radikalne ushićenosti činjenicom što se socijalna i životna autonomija smjestila u putovanje, i usporedni proces zatvaranja pojedinca u nepromjenjivo/stalno ne/mjesto; s njega se ne može otići jer se – **nema kamo otići**.

Oporba toj vrsti nomadskog iskustva osnažila je pozitivni lik predodžbe o zavičaju. U njemu zavičaj je **životno mjesto** ugrađeno u dublji životni poredak, točnije, u proces njegove obrane i poboljšanja. Bez takvih učinaka, dakle, zavičaj se ne može ni opisati, a još manje priznati. Drukčije rečeno, zavičaj je mjesto koje **aktivno** pripomaže uspješnoj obrani i oblikovanju životne zbilje (životno oslobađa). Sukladno tomu, u socijalnom se iskustvu pokazuje u lancu **primarnih životnih dobara**. Samorazumljivo je da s tako dopisanim obilježjima zavičaj ne može biti pojedincu direktivno dodijeljen, bilo prirodnom bilo socijalnom voljom. On se takvim potvrđuje tek koliko je autonomno odabran. Zahvaljujući tomu u socijalnom se iskustvu može primjereno predočiti i njegova neprenosivost. Na toj se podlozi teritorij imaginarno fragmentira u **mreže mjesta**. Sa svakog se posebnog mjesta može otići – u/na drugo mjesto. U shemi putovanje/kretanje nije jedina stalna adresa nomada. Nego mreža mjesta koja svojom **labirintskom nepreglednošću** obnavlja nomadske poticaje.

Odmjerena iz naznačene perspektive mijenja se i sama opća predodžba o zavičajnosti. Sržni učinak promjene je **odvajanje zavičajnosti od arheologije neslobode**. Sukladno tomu, prigovorom na zavičajnost ne uspijeva se osporiti ni teritorijalna baština seoskog svijeta. Premda su zavičajne mreže toga svijeta oblikovane, po pravilu, u radikalnoj ovisnosti o društvenoj hijerarhiji, temeljno zavičajno iskustvo samog svijeta nastalo je neovisno o tim mrežama, u ekološkoj praksi, gdje je zadobilo attribute **životnog dobra**.

NEKE IMPLIKACIJE POSTMODERNE REVIZIJE SELJAČKOG LIKA

U prethodnom odjeljku skicirali smo odnos sudionika “tvrde” modernizacije spram glavnih obilježja seoskog svijeta. Prakse zasnovane na spomenutu odnosu oblikovale su dvije skupine činjenica.

(i) U prvoj su skupini promjene koje se svode na intenciju da se seljački svijet, kao posebni svijet, **ukine** i rastvori u likovima koji imaju veću strukturnu sukladnost s općim ciljevima “tvrde” modernizacije. Na proizvodnoj se razini potiču promjene koje pretvaraju seljaka u industrijskog radnika na zemlji. Na kulturnoj se razini potiču pro-

mjene koje seljaka uključuju u korisničke mreže masovne kulture. Na socijalnoj se razini potiču promjene koje seljaku stavljaju u izgled novu profesionalnu kompetenciju zaštićenu autoritetom znanosti. Na teritorijalnoj se razini potiču promjene koje zavičajnost seljačkog svijeta prerađuju u zbilju opće pokretljivosti, i socijalne i teritorijalne. Cjelina promjena **ne ide** za brisanjem kvalitetnih uvjeta života izvan gradskog područja, kako bi se moglo, na temelju skicirana popisa, zaključiti. Naprotiv, sve posebne sektorske promjene u programu “tvrde” modernizacije impliciraju nužnost opće rekonstrukcije tehničkih, socijalnih i ekoloških odrednica izvangradskog područja. U tom pogledu “tvrda” modernizacija nije posve svodljiva na neku vrst unutrašnje kolonizacije, gdje u mrežama centra nestaju periferijski svjetovi. Ali ista cjelina promjena nedvojbeno ide za uspostavom **monopolna položaja urbanog načina života**. Pod pritiskom njegovih silnica na svakom posebnom sektoru rastvaraju se likovi seoskog svijeta i uspostavljaju zbilje (konfiguracije) koje se zaključno mogu bilancirati složenicom: **građanin na zemlji**. Pri tomu, odredba: građanin, više nije normativnim nacrtom nego priručnim opisom prilika koje su ili na djelu ili su intencionalno stavljene u izgled, kao obvezujući ciljevi moderne transformacije seljačkog svijeta.

(ii) U drugoj su skupini promjene koje se svode na **neplanirane/nenamjerne** učinke primjene programa “tvrde” modernizacije. Njihovo je zajedničko obilježje sabiranje iskustava koja su **radikalno različita** od središnjih predodžaba prisutnih u osnovi programa “tvrde” modernizacije. Ta iskustva na proizvodnoj razini pokazuju da nije nužno ukidanje seljaka likom industrijskog radnika na zemlji, pače da je **štetno**. Na socijalnoj razini pokazuju da se seljački lik konstituira na posebnoj osnovi kakvu **ne dijele** drugi društveni sudionici. Na kulturnoj razini pokazuju da je seljački svijet **mjerodavni kulturni producent** na kojega se oslanjaju i glavni predlošci kulturne modernizacije. Na teritorijalnoj razini pokazuju da zavičajnost, kao regulativna osnova teritorijalnog ponašanja, **nije iscrpljena**; pače globalizacijom granica ne/mjesta ona postaje moćnim pomagalom u oblikovanju autonomnih likova teritorijalnog ponašanja. Cjelina spomenutih promjena ne samo da ne ide za brisanjem uvjeta života na negradskom području, nego cilja pokazati da se na njemu mogu potvrditi **životne razlike kojima je zajednička mogućnost legitimiranja ukorijenjenošću u seoskom svijetu**. I ovoj je skupini promjena važna veza s likom građanina. Sukladno tomu, i njihova je jezgra odredljiva složenicom: **građanin na zemlji**. No modaliteti s pomoću kojih se po-

ložaj građanina na zemlji oblikuje i uređuje nisu izvedeni samo iz **baštine urbanog svijeta**; nego se ravnopravno izvode još iz dva izvora: **iz baštine seoskog svijeta**; te **iz baštine modernizacijskih ograničenja** koje je jasno dokumentirala praksa “tvrde” modernizacije. Na toj se podlozi učvrstila i “alternativna” životna racionalnost i “alternativna” teorijska imaginacija. Obje izravno pogađaju, u kontekstu “tvrde” modernizacije oblikovan, shematizam hijerarhijske procjene mogućih i poželjnih budućnosti.

Upozoriti je da se u kontekstu ove analize riječ “alternativna” ne rabi kao sinonim za intencionalno ispadanje iz modernizacije. U konstituciji građanskog svijeta modernizacija je, jednostavno, trajnom zadaćom, pa ispasti iz nje znači, za zbilja, ispasti iz građanskog svijeta; ili, fosilizirati zbilju po kojemu od izabраниh predgrađanskih predložaka. No riječ “alternativna” jest sinonim za one silnice u praksama modernizacije koje su u samom programu modernizacije prisutne stalno, ali su ostajale ili bez aktualne razvojne legitimacije ili bez uvjerljiva socijalnog subjekta. Za svrhu ove analize tri su takve silnice važnije od drugih.

(i) **Status prirode kao autonomnog “proizvoditelja” života.** Priprema modernizacijskog programa oslanja se na predodžbu o autonomnoj ulozi prirode u oblikovanju/rađanju životne zbilje (Spinoza). Iz nje se izvodi i skup zamisli o **nužnoj kooperaciji** s prirodnom zbiljom. Takva, **“podijeljena odgovornost”** za životne procese između prirode i društva nužno oblikuje i drukčija mjerila tehničke uspješnosti, a i drukčiji raspored kulturnih likova. U kontekstu što ga oblikuje podijeljena odgovornost modernizacijski monopol urbanog svijeta, kao zbiljskog središta “tvrde” modernizacije, nije dugoročno održiv. Točnije, nije dugoročno održiv dogmatizam koji isključuje iskustva društava i svijetova koji su se oblikovali, premda, nerijetko, tehnički i organizacijski oskudnije, pokušavajući podijeljenu odgovornost između prirode i društva razviti u opću regulativnu osnovicu.

(ii) **Kooperacija centar – periferija.** Akumulacija modernizacijskih prednosti na jednoj strani (centar) izazvala je pragmatično relativiranje vrijednosti života na drugoj (periferija). Na toj se podlozi razvila praksa životne nejednakosti, gdje je konvencionalno pravilo: život je razmjennjiv za ciljeve modernizacijskog programa (za obećanja). U labirintu ciničnih praksa (Sloterdijk), oslonjenih na takva i srodna načela, **nije moguće** uspostaviti razvojna mjerila neovisna o samoreprodukciji adresa koje su monopolizirale uporabu društvene moći (Foucault). Već i zbog toga prakse “tvrde” modernizacije moraju se podrediti promijenjenim mjerilima. U takvu kontekstu mogućnosti sakri-

vene u razvitku seoskog svijeta i nisu na popisu najvažnijih. Ali su, nedvojbeno, korisna brana protiv posljedica skicirane asimetrije.

(iii) **Seoski svijet kao lik građanske razlike.** Iz prijašnjih je ulomaka vidljivo da je razvojno deklasiranje seoskog svijeta fosiliziralo njegove "tamne" likove. Taj je učinak u kolektivnom iskustvu učvrstio uvid da je seoski svijet **strukturno oprečan** građanskom. "Alternativne" silnice modernizacije pokazuju, međutim, da se na taj način dramtiziraju, pače, demoniziraju razlike, koje životno nisu nesukladne. Nije po srijedi samo uvid da u sklopu seoskog svijeta djeluju brojne građanske skupine kao konvencionalni sudionici toga svijeta, nego i uvid da se u urbanim praksama predvidljivo obnavljaju intencije podrijetlom iz seoskog svijeta, kakve su primjerice, urbana zavijačnost; rad na zemlji u slobodno vrijeme; ekolojska obzirnost, itd. Ukidanjem dramske osnove razlike između seoskog i građanskog svijeta ukida se i mogućnost uzajamnog monopoliziranja i nasilja. Na čistini ostaje skup razlika koje u istom općem predlošku života održava zamisao o autonomnom pojedincu kao jamcu građanskog svijeta. A koje u fragmentirane odsječke stavlja odluka **o autonomnom odbiru jednog načina života**: seoskog, gradskog, prijelaznog, dvostrukog, itd.

Sve tri spomenute silnice konvencionalno se upisuju na list **postmodernih** čimbenika. U osnovi, njih je najmanje pogrešno promatrati kao nove (post)moderne odgovore građanskog društva na jasne znakove i dokaze iscrpljenosti pojedinih, prije uporabljenih, predložaka moderne preobrazbe. Promatrana na tom tragu obnova seoskog svijeta **nije naknadni popravak** (inače nepopravljive) štete. Nego jedna od važnih zamisli u postmodernoj predodžbi **o efikasno uređenu i pravedno moderniziranu društvu**. Već i zbog toga ona se nužno naslanja na sudionike koji su i sami (a) konstituirani **autonomno** u odnosu na institucionalni sklop; (b) **obzirno** u odnosu na svijet života; (c) **kompetentno** u odnosu na tehničko društvo.

TKO SU GLAVNI AKTERI NA HRVATSKOM SELU?

(i) **Hrvatsko seosko pučanstvo.** Sve do sredine 20. stoljeća hrvatsko je seosko pučanstvo bilo uvjerljivo najbrojnija društvena skupina u hrvatskom društvu. Njegova se politička i intelektualna elita, kako je već naznačeno, tridesetih godina istog stoljeća nalazi na položaju središnjeg organizatora prve hrvatske modernizacije. No politički obračun sa seljaštvom u razdoblju 1945.-1960., organizatora lijevog totalitarizma, te ekstremno tvrda inačica druge hrvatske

modernizacije, osnažile su dugoročni proces iscrpljivanja razvojnih sposobnosti seoskog pučanstva i postupni suton seoskog svijeta. Na početku 21. stoljeća udio mu je u ukupnom stanovništvu približno 40%. Premda je sam udio, u usporedbi s udjelima u razvijenijim europskim zemljama, još znatan, ostala mjerodavna obilježja poništavaju moguće pozitivne učinke njegove veličine. Na vrhu su popisa ove osobine: starost; manjak kompetencije za razvojne inovacije; snažna emigracijska sklonost; manjak poduzetničkog samopouzdanja. Takva i srodna obilježja većinskog dijela populacije oblikuju subkulturne mreže u kojima središnje mjesto imaju izbjegavanje rizika, slabi nadzor izvora i likova mjerodavnih promjena, ovisničke aspiracije te depopulacija većinskog dijela seoskog područja. Naznačene činjenice jasno ukazuju da je pitanje koje prethodi svim drugim pitanjima o likovima obnove hrvatskog sela – **pitanje o središnjem sudioniku/subjektu obnove**. Svi važniji pokazatelji demografske, gospodarske i tehničke kakvoće pokazuju da će postojeće seosko pučanstvo **samo na nekoliko manjih područja biti sposobno prihvatiti takvu ulogu**. Primjerice, na jadranskoj obali; na većim otocima (Krk, Brač, Lošinj, Rab, Hvar, Korčula); na prigradskim potezima oko većih gradova; na područjima s kakvim-takvim poljodjelskim razvojnim kontinuitetom (Međimurje, Slavonija). Na ostalim područjima takvih, “autoktonih”, razvojnih skupina, sposobnih za organizaciju i nadzor lokalnog razvitka, koliko podaci pokazuju, više nema.

Ponuđena skica implicira da je samo na ograničenom broju seoskih područja moguće primijeniti **endogenu strategiju** seoske modernizacije. Glavni uvjet njezine svrhovitosti je sposobnost lokalnih skupina za jasno definiranje temeljnih ciljeva, mjerila kakvoće u njihovu ostvarivanju, te glavnih prepreka. Drukčije rečeno, njihova se primjena naslanja na socijalni i kulturni kontinuitet na određenu području. Tamo gdje nema socijalnih jamaca kontinuiteta nema ni zavičajno ukorijenjenih tumača mjerila ostvarljiva i prihvatljiva razvitka. U tom slučaju i ciljeve i mjerila moraju odrediti egzogeni sudionici, na temelju općeg (post)modernog predloška izazivanja i usmjerivanja društvene preobrazbe.

(ii) **Hrvatsko iseljništvo**. Hrvatska je na popisu nekoliko zemalja čije je iseljništvo po veličini, a i gospodarskoj snazi, skoro ravnopravno stanovništvu u zemlji. Već i zbog toga se nameće hipoteza da se iz njegova sastava mogu izlučiti skupine sposobne oblikovati socijalne pokretače lokalnog razvitka na područjima koja su, pod utjecajem depopulacije, ostala bez kompetentna stanovništva; ali i na

područjima gdje je stanovništvo još prisutno, ali je bez socijalne i komunikacijske gustoće potrebne za razvojnu akceleraciju. Znanje potrebno za praktično ostvarivanje takve zamisli u hrvatskom je društvu, uglavnom, nedostatno. Iskustvo stečeno u primjeni prvog, prilično neodređena i konfuzna, programa povratka, u razdoblju 1990.-2000., ukazuje na nekoliko korisnih uvida. Tri su važnija od drugih. Prvo, iseljeničtvo nije homogena skupina. Sukladno tomu, i povratničke aspiracije, i razvojna kompetencija variraju ovisno o iseljeničkoj povijesti podskupina. Drugo, strategija povratka neodrživa je bez potrebne institucionalne infrastrukture i institucionalna nadzora koji joj jamči atribute pravedna i poštena posla, sa zajamčenom perspektivom onima koji žele raditi i zaraditi. Treće, strategija povratka mora biti neovisnom o svakom posebnom **političkom** programu. Njezin je korijen u procesima (post)modernizacije, a ne u sektoru dnevne političke prakse.

Koliko je vidljivo na temelju nepotpunih istraživačkih podataka za program obnove seoskog svijeta nemali dio hrvatskog iseljeničtva nije “uporabljiv”. Glavne su zapreke dvojake. Znatian dio iseljeničtva profesionalni napredak naslanja na razvijenu industrijsku strukturu koja se, uglavnom, alocira u industrijskim regijama zapadnoeuropskih zemalja ili SAD. Takve skupine su bez posebne motivacije za obnovu seoskog svijeta. K tomu, brojne su i skupine koje, doduše, raspolažu s općim znanjima obvezatnim za uspješno uključivanje u konvencionalne gospodarske i društvene poslove, ali su bez posebnih znanja potrebnih u obnovi seoskih područja. Bez njih osnovni se skup, gdje bi se mogli identificirati uspješni povratnici, uočljivo smanjuje. Zacijelo je vjerojatnije da su takvi u iseljeničkim skupinama po južnoj Americi, južnoj Africi ili po Australiji nego li u skupinama koje žive u zemljama kakve su, primjerice, SAD ili Njemačka.

Posebni je dio hrvatskog iseljeničtva onaj u istočnoeuropskim zemljama. U njihovu iskustvu Hrvatska je, ponajprije, transferna zemlja iz koje se lakše prisprijeva u poželjne zapadnoeuropske ili američke zemlje. Ali je i zemlja gdje im je zajamčena nacionalna sloboda pa stoga privlačna i kao zaglavna adresa. No glavni je manjak te skupine njezina malobrojnost. Dosadašnja iskustva stečena u organizaciji useljavanja hrvatskih skupina s Kosova, iz Vojvodine ili Rumunjske pokazuju da je u njima moguće pronaći nositelje razvojne i životne obnove, napose seoskih područja srodnih po osnovnim obilježjima područjima koja su napustili. Ali je zbog malobrojnosti skupina povratnički program praktično reduciran na zbrinjavanje pojedinačnih obitelji ili malih zajednica.

Najmanje netočna ocjena mogućnosti hrvatskog iseljništva svodi se na načelnu tvrdnju da je ono načelni sudionik obnove s mogućnostima koje tek treba mjerodavno istražiti i javno provjeriti.

(iii) **Hrvatsko gradsko pučanstvo.** Po nesustavnim istraživačkim podacima, dobivenim analizom životnih aspiracija u većim gradovima (Zagreb, Rijeka) te manjim srednjim gradovima (Sisak) nije bez temelja hipoteza da se u sastavu hrvatskog gradskog pučanstva nalazi, približno, 10–30% pripravnih potražiti novu životnu perspektivu na selu. Među njima je, svakako, važna podskupina starijih ljudi koji su iscrpili gradske mogućnosti pa vlastiti život u gradu drže besmislenim. No ta skupina ne zaklanja spomenuti udio toliko da su ostali aspiranti na seosku alternativu marginalni.

Spomenuti nalaz treba osnažiti i podatkom da je vjerljiva većina stanovništva u analiziranim gradovima sklona životnim uvjetima kakvi su svojstveni **malom gradu**. Mali grad, svakako, nije dopušteno izjednačiti sa selom. Pače, njegova unutrašnja opsesija razlikom naspram seoskog okoliša nerijetko vodi snažnoj fosilizaciji gradskih označitelja, koja ne dopušta relativiranje granice. No u mrežama postmoderne obnove, gdje je, kako je naznačeno, kooperacija centra i periferije nužnom sastavnicom njezine osnove, mali se gradovi pojavljuju u novim/starim ulogama dnevnih sabirališta silnica lokalnog seoskog svijeta. Sukladno tomu, privlačnost malog grada za život u iskustvu gradskog stanovništva nije pogrešno protumačiti i kao privlačnost onih životnih ritmova koji su bliži ritmovima seoskog svijeta. Takva skupina svakako nije kandidat na ulogu aktivnog obnovitelja lokalnog seoskog područja. Ali je nedvojbeno uključena u javnost koja je izravno zainteresirana za opću legitimaciju takva poduhvata.

Posebna je skupina gradskih stanovnika s gradskog ruba ili sa seoskog područja na gradskom prstenu. “Mješoviti” egzistencijalni predložak omogućuje im uspješnu prilagodbu na teškoće ili na promijenjene okolnosti. Koliko podaci pokazuju u toj je skupini znatan udio pripravnih na sudionništvo u seoskoj obnovi. Ali pod uvjetom da takvo sudionništvo **nije uvod u novi/stari gubitak životnih prednosti već stečenih u gradu.**

(iv) **Useljenici s istoka.** U hrvatskom društvu takve su skupine malobrojne. One se spram Hrvatske odnose kao spram transferne postaje na putu za “obećane” zemlje Europske unije ili Sjeverne Amerike. No njihova se važnost mijenja ovisno o tomu kakvu će useljeničku politiku razviti hrvatska vlast. Nije nemoguće predočiti skup uvjeta pod kojima Hrvatska može postati privlačnom zem-

ljom useljeničkim skupinama s istoka. U oblikovanju takvih uvjeta Hrvatska može iznenađujuće lako steći potporu i razvijenih europskih zemalja. Na taj bi način spomenute zemlje, za relativno malu cijenu, učvrstile “tampon” zemlju (jednu od) čija je glavna zadaća sabirati i integrirati useljeničke skupine da ne prispiju u europske metropole. S obzirom na dugoročni gubitak vitalnog stanovništva, i smanjivanje radnog kontingenta, takva “specijalizacija” Hrvatske u međunarodnim odnosima može izgledati dobrim rješenjem. No, na drugoj strani, **endogena** iskustva europskih zapadnih društava, stečena u odnosima s useljeničkim skupinama, pokazuju da prisutnost takvih skupina povećava unutrašnju konfliktnost i rizičnost. Budući da je hrvatsko društvo tijekom 19. i 20. stoljeća bilo izloženo brojnim unutrašnjim razdorima, sa zastrašujućom bilancom žrtava, osnaživanje konfliktnog predloška seljačke obnove nema legitimaciju. Naprotiv, on se bolje uklapa na popis poticaja sociofugalnih tendencija. Predvidljivo je da će, stoga, i novi konfliktni “upaljači” izazvati razornije posljedice nego što teorijska očekivanja, naslonjena na iskustva zapadnoeuropskih društava, nagovješćuju.

No ostanu li useljeničke skupine s istoka statistički rubne mogle bi pojedine biti uspješnim pokretačima seoske obnove; napose na područjima s kojih je autoktono stanovništvo odselilo i gdje se predlošci obnove mogu oblikovati s većim povjerenjem u nove zamisli. Time bi se, pod, dakako, promijenjenim sistemskim okolnostima djelomično ponovio predložak ruralne obnove iz 18. stoljeća. No ondašnji useljenici, premda s europskog istoka, bili su ipak ukorijenjeni u istom općem modelu građanske socijalizacije u kojemu je bilo ukorijenjeno i domaće stanovništvo.

(v) **Državna administracija.** U procesu ruralne obnove država se može pojaviti na više razina. Na prvoj razini ona je **posjednik** koji nadzire veliko poljoprivredno zemljište gdje se mogu razviti brojne inicijative i zamisli. Na drugoj razini ona je **normativna i institucionalna adresa** koja suvereno definira mreže poticaja i povlastica potrebnih akterima u procesu obnove. Na trećoj razini država **aktivno oblikuje socijalnu i tehničku infrastrukturu** na području, određujući na taj način i opću kakvoću osnovnih usluga i režime sigurnosti. Na četvrtoj razini ona je sudionik koji ima sposobnost dugoročne **koncentracije profesionalnih elita na području**. Napokon, na petoj ona se javlja kao posebni **jamac razvojnih saveza** drugih društvenih sudionika sklopljenih radi obnove.

Iscrpna analiza svakog lika državnog djelovanja nije na ovom mjestu moguća jer bi nadmašila granice rada.

Upozoriti je, ipak, da je skicirani kaleidoskop likova, kao cjelina, samo iznimno bio na djelu na seoskim područjima u Hrvatskoj. Opće je pravilo da je država djelovala, ponajprije, kao normativna i institucionalna adresa s oskudnim instrumentarijom razdiobe poticaja i povlastica. U socijalističkom razdoblju ona još organizira otimanje zemljišta od privatnih osoba te političko nasilje nad seoskim stanovništvom. U razdoblju obnove državne samostalnosti, nakon 1990. godine ratni rizici pojačavaju autoritet gradova, a seosko područje ostaje stigmatizirano činjenicom da je na njemu ratište. Drukčije rečeno, djelovanje države na ruralnom području ostaje zarobljeno redukcijom na primjenu nekoliko apstraktnih ovlasti. Pak zbiljska se preobrazba oblikuje u ritmovima periferijskog svijeta u kojima se samo konvencionalno radikalizira njegova odvojenost od središta. Zato se u njemu ponajprije sabiru poticaji na iseljavanje. U osnovi, povijest odnosa države spram seoskog svijeta u hrvatskom društvu tijekom 20. stoljeća istovrsna je povijesti **aktivnog zapuštanja** područja.

Korijeni te **odsutnosti** države kao razvojnog sudionika na hrvatskom selu jasnije se mogu nazrijeti uzmu li se u obzir tri osnovne činjenice.

- (a) Tijekom 20. stoljeća, a i u prethodećim (18. i 19.), državne su institucije pod nadzorom činovništva koje sebe određuje atributima “prethodnice” pojedinih društava i skupina izvan hrvatskog (njemačkog, srpskog, ugarskog, itd.). Isti se atributi javljaju i u opisu glavnih ciljeva djelovanja činovništva. Sukladno tomu, razvitan hrvatskog sela nije na popisu temeljnih zadataka; nego oblikovanje kolonijalne situacije pogodne za ostvarivanje interesa vanjskih društava (protudruštava). Pak, fragmenti državne uprave orijentirane hrvatskim nacionalnim interesima po pravilu su marginalni, i s predvidljivim suženim ovlastima.
- (b) U socijalističkom razdoblju država dodatno preuzimlje zadaću “ideologijskog poduzetnika”. U sintaksi uprabljene ideologije (staljinizam) seljak je definiran neprijateljskim atributima; on je neizlječivi **privatnik i nacionalist**. Zato mu se i ne može priznati sistemski uloga razvojnog sudionika nego tek uloga sudionika pod nadzorom. “Zbiljsko” selo tek se ima oblikovati kao zrcalo socijalističkog utopijskog fantazma. Na takvoj podlozi stvarni sadržaj seoske obnove postaje proces njegove destrukcije.
- (c) Periferijski položaj Hrvatske i sukladni horizont razumijevanja državnog činovništva ne dopuštaju mogućnost da se na seoskom području oblikuju **autonomne** inicijative kojima će država osigurati potporu. Računa

se ekskluzivno s imitiranim modelima autoritet kojih je zajamčen samom činjenicom da su proizvodi centra. Sukladno tomu, učvrstila se praksa **samorazumljiva brisanja partnerskih i kooperacijskih odnosa** između države i seljačkih skupina. Već i zbog toga državno činovništvo nije moglo razviti navlastitu ulogu endogenog sudionika.

(vi) **Javna poduzeća.** Posrijedi je skupina državnih poduzeća koja nadziru poslove na pojedinim infrastrukturnim sektorima (željeznica, ceste, itd.) ili način uporabe glavnih javnih dobara (šume, vode, itd.). U povijesti ruralnog svijeta ta su poduzeća imala više pozitivnih učinaka jer su, po logici ovlasti, djelovala kao **rijetki stabilni izvori i poticatelji modernizacije seoske zbilje**. No, na drugoj strani, ta su poduzeća, po pravilu, **lokalni monopoli**. Zbog očite asimetrije u preraspodjeli društvene moći na seljačku štetu poduzeća djeluju, u isti mah, i kao **lokalni kolonizatori**. Na takvu predložku potrebnu razvojnu legitimaciju dobivaju samo oni poticaji i inicijative koji nemaju konkurencijskih posljedica. Činjenice pokazuju da je takva razvojna osnova odveć uska za optimizaciju razvojnih ciljeva na selu.

K tomu, javna su poduzeća, slično državnom činovništvu, po pravilu štitila predložke "tvrde" modernizacije. Razlog toj činjenici nije nužno tražiti u predodžbama o interesnim dobrotama. Po srijedi je jednostavna konstrukcijska činjenica: glavnina je oblikovana u tradiciji "tvrde" modernizacije, s dodatnom periferijskom neelastičnošću. Djelujući kao agenti takva predložka javna su poduzeća postala zaštitnim adresama desubjektivizacije seoskog svijeta sukladno prije skiciranim činjenicama. Analitička dekonstrukcija takva predložka toliko je teža koliko je njegova sintaksa usavršena premještajem s ideologijskog na tehničko područje, gdje se lagodno štiti stručnim žargonom. Zahvaljujući tomu, prakse javnih poduzeća pokazuju veću otpornost na razvojne promjene nego li prakse planirane neposredno u političkom sektoru ili u sektoru koji nadzire državna administracija.

U ograničenom broju slučajeva, međutim, njihovo se djelovanje sretno poklopilo s lokalnim prioritetima. Ali ta činjenica nije posljedica njihove sistemski definirane uloge. Nego slučajno nastalih prilika u kojima su odgovornost i ovlasti zadobili stručnjaci osjetljivi na socijalni okoliš u kojemu djeluju.

(vii) **Pikovi.** Tradicionalna usitnjenost seljačkog posjeda u više je analitičkih dokumenata zadobila atribute strukturne zapreke u razvitku poljodjelstva i djelatnosti s njom komplementarnih. Zapreka se u socijalističkom raz-

doblju pokušala ukloniti nasilnim stvaranjem državnih veleposjeda (najprije “zadruga”, a, po njihovu neuspjehu, poljoprivredno-industrijskih kombinata). Sposobni koncentrirati političku moć, tehničku kompetenciju i monopolne ovlasti na tržištu pikovi su u razdoblju 1960.–1990., bili središnje adrese u stabilizaciji životnih prilika na seoskom području te u procesima modernizacije “industrije na zemlji”. No, na drugoj strani, njihova povijest politički konstruiranih monopola u kolektivnom iskustvu seljačkog svijeta fiksirala ih je za nepoželjne sistemske atribute (partijska poduzeća; seljački izrabljivači, itd.). Učinci praktičnih monopola takvim su atributima osigurali i empirijsku argumentaciju. Zahvaljujući tomu seljački je svijet spram njih razvio **ambivalentni odnos**. Iz dnevne pragmatične perspektive nije moguće ne priznati im zasluge u poboljšanju lokalnih seljačkih prilika i u ukorijenjivanju predodžbe o važnoj ulozi veleposjeda u procesima seljačke modernizacije. Ali položaj sistemskog ovlaštenika u poljodjelstvu opasno ih je približio ulozi zbiljskih **političkih nadzornika** seoskog svijeta. Budući da je u kolektivnom iskustvu seljaštva taj nadzor označen samo kao “meka” inačica borbe poretka protiv seoskog svijeta, praktično partnerstvo nije preraslo u “organsku solidarnost”.

Privatizacijska budućnost pikova, pripremana na normativnoj razini u razdoblju nakon 1995., nije bitno poremetila skicirani okvir. Promijenio se tek opći nadzornik njihova monopola. U razdoblju do 1990. godine njegov je lik istovrstan socijalističkoj vlasti. Nakon 1995., njegov je lik istovrstan **politički konstituiranom** novom vlasniku.

(viii) **Korporacije**. U skupini su poduzeća s poslovnim interesom na seoskom području, te banke. Koliko nesustavni podaci pokazuju u korporacijskom sektoru **nema** sudionika specifično zainteresiranih za stabilni razvitak i preobrazbu seljačkog svijeta. Monopolna koncentracija stanovništva, novca, dobara i usluga, u gradovima posredno je odredila i **fizičke granice** tržišta na kojemu korporacijski sektor želi konkurirati. Manjinski dio seljačkog stanovništva, platežno manje sposoban, i s jednostavnijim socijalnim definicijama potreba, “drugoligaško” je tržište; i, (posve sukladno normiranju sudionika shematizmom: centar – periferija), “drugoligaška” je životna zbilja. Zahvaljujući tomu, učinci tržišta **ne popravljaju** formiranu asimetriju. Drukčije rečeno, **interes korporacijskih sudionika selektivno se distribuira na štetu seljačkog svijeta**.

U sličnim prilikama obično se formiraju posebni razvojni savezi između pojedinih korporacijskih sudionika, civilnog sektora, sveučilišta i države kako bi se uklonili barem oni opasniji učinci spomenute asimetrije, a time i

osposobilo pojedino područje za uspješnu “uporabu” tržišta. Takvih saveza, koliko je vidljivo, u hrvatskom društvu nema. S obzirom na gramatiku djelovanja državne administracije, opisanu u prijašnjim ulomcima, mala je vjerojatnoća da će ga u srednjoročnu obzoru budućnosti i biti. No isti se prigovor može uputiti i na korporacijske adrese. Svakako da je u srži poslovne racionalnosti uspješnost na tržištu. Ali je temeljni mehanizam njezina održavanja razvojno ponašanje korporacije i investicije u istraživanja i u pojedine razvojne “pokusе”. Uzme li se u obzir opći okvir **političkog** konstituiranja novih korporacijskih vlasnika (politički kapitalizam u J. Županova) nije neobično što se djelovanje korporacija održava u reduciranu predložku koji oslobađa obveze investiranja u razvitak. No **i unatoč tomu** neobično je da razvojna obnova seoskog svijeta nije izazovom hrvatskim poduzetnicima.

(ix) **Seljačke udruge**. U razdoblju prve hrvatske modernizacije (do 1945.) seljačka skupina imala je snažnu i diferenciranu mrežu različitih organizacijskih likova, u rasponu od političkih stranaka do sindikalnih adresa ili udruga s posebnom svrhom. Tijekom druge modernizacije (1945.–1990.) ta je raznolikost uništena na korist sektorske mreže socijalističkih organizacija. Budući da je mreža izravno ovisna o njezinu totalitarnom nadzorniku (komunističkoj partiji/savezu), ne može se držati zrcalom ili osnovom autonomna oblikovanja seljačkih sudionika u društvenom djelovanju. U razdoblju od 1991., građanska konstitucija hrvatskog društva načelno omogućuje samooblikovanje upravo takvih, autonomnih, organizacijskih likova.

Premda se sustavnija analiza njihova dosadašnjeg djelovanja tek treba izraditi nije nekorisno ponuditi nekoliko osnovnih uvida. (i) **Politička stranka** koja se referira na vezu sa seljačkim svijetom samo je na načelnoj razini seljačkom. Po drugim obilježjima srodna je ostalim manjim hrvatskim političkim strankama nastalim u razdoblju nakon 1991. godine. Drukčije rečeno, njezino djelovanje određuje praktična kombinacija oportunitizma, natjecanja za parlamentarni položaj i zastarjelosti razvojnih zamisli. (ii) **Seljačke udruge** kojima je cilj djelovanje na nacionalnoj razini srodnije su jednoj vrsti seljačkih sindikata nego li adresama koje mobilizira jasnija predodžba o budućnosti hrvatskog seljaštva. Djelujući na taj način uspjele su, u cjelini uzeto, podići seljačko samopouzdanje napose u sindikalnim prijeporima s državnom vlašću. Ali, kao ni drugi hrvatski sindikati, nisu razvile ulogu mjerodavnih adresa u istraživanju razvojnih alternativa na hrvatskom selu. (iii) **Seljačke zavičajne udruge** vlastito djelovanje tipično reduciraju na ulogu čuvara zavičajnih tradicija. U prilikama

gdje su nadmoćni procesi raspadanja lokalnih društava takvo je djelovanje svakako važno. Ali je “prekratko” odmjere li se njegovi uspjesi mjerilom izvedenim iz učinaka procesa “dugog trajanja”.

(x) **Religijske ustanove.** Premda je na popisu najvažnijih nekoliko adresa, s obzirom na domašaj i veličinu utjecaja temeljna je u hrvatskom seljačkom svijetu katolička crkva. U razdoblju nakon 1991., njezino se djelovanje po jednom programskom obilježju sretno poklapa s pravcem djelovanja osnovnih postmodernih silnica u praksama modernizacije. Najkraće, posrijedi je **postsekularna tendencija** da se život, kao središnje dobro i vrijednost, zaštititi upisom **svetih obilježja u proces njegove socijalne konstitucije**. Tendencija izravno utječe i na osnaživanje novog partnerstva s prirodom (kao autonomnim partnerom), i na jasniju artikulaciju likova etike odgovornosti (Jonas), s pomoću kojih se moralna autonomija pojedinca uspješno legitimira tek koliko je ukorijenjena u praksama čuvanja i obrane životne kakvoće i neugrozivosti života. Na skiciranoj se podlozi, nekoliko primjeri pokazuju, mogu uspješno spojiti oblici religijske mobilizacije s oblicima mobilizacije kojima je cilj nova razvojna i socijalna simetrija (pravda) u odnosima između središta i periferije. Zahvaljujući tomu, katolička je crkva u Hrvatskoj u više navrata odigrala ulogu sudionika izravno zainteresirana za razvojne zamisli i prakse kojima je cilj, ne samo trenutno poboljšanje životnih prilika i uvjeta na hrvatskom selu, nego i oblikovanje dugoročnih rješenja. No ograničenje religijskih ustanova zrcali se u sektorskoj definiciji njihova područja odgovornosti. One nisu ni političkim ni razvojnim sudionicima. Zbog toga njihovi poticaji, premda moćni u oblikovanju potrebnih ciljeva i legitimacija onih koji ih ostvaruju, **ne nadmašuju granice normativnih poticaja**. Drukčije rečeno, njihova je djelatnost odvojena od djelatnosti koje oblikuju znanstvenu i tehničku kompetenciju, te političku i financijsku moć, potrebnu za razvojne zamisli s autoritetom strategijskih programa. “Autoktonih” sudionika, vidjelo se, koji, djelujući s tla seljačkog svijeta, teže učvrstiti takav autoritet, na hrvatskom selu nema.

TRI SCENARIJA ZA BUDUĆNOST

Na temelju osnovnih uvida ponuđenih u prethodnim ulomcima moguće je skicirati tri osnovna scenarija budućnosti hrvatskog sela. Označnica “scenarij” i nije posve ispravno uporabljena. Nije zbog toga što se izrada cjelovitih scenarija naslanja na iscrpnu analitičku dokumentaciju i dobro obrazložene imaginacijske sheme. No to je posao

za posebnu stručnu skupinu. U okviru ovoga rada riječ je uporabljena za označiti osnovne regulativne opise mogućih budućnosti. Njihova vrijednost, dakako, ne nadmašuje vrijednost prigodnih orijentirajućih hipoteza.

Selo – socijalni azil. Bitna odrednica sela u ovom scenariju je njegova uloga azila za stare, nemoćne, i one odbjeglije s gradskog područja, zbog manjka motiva ili perspektive. Vjerojatnoća pobjede naznačena smjera promjena temelji se na činjenici da je nemalo područje sadašnjeg seljačkog svijeta u Hrvatskoj **već reducirano na azilantsko područje**, gdje se sabiru pretežno starije skupine sa slabom razvojnom sposobnošću ili nepoduzetničkim motivima. Vjerojatnoću osnažuje i prisutna, u hrvatskom društvu još moćna, “tvrda” predodžba o modernizaciji. Po njoj, vidjelo se, seljački je svijet, ne samo po sektoru posla rubnim svijetom, nego i po dopisanim obilježjima socijalnog i kulturnog identiteta. Zahvaljujući tomu, u društvenom se komuniciranju primjenjuje jedna vrst priručne rasističke sheme po kojoj se negativne strane urbanog života generalno opisuju naslovom: seljačke; a zaštitnici i poticatelji nasilništva naslovom: seljačine. Tu “opću praksu” izravno podupire činjenica da su u hrvatskoj urbanoj mreži najbrojniji mali i srednji gradovi. Budući da oni svoju urbanost na simboličnoj razini oblikuju dramtizacijom razlike između navlastite urbanosti i izvanjskog (seljačkog) okoliša, unatoč i više nego očitim dnevnim partnerskim i komplementarnim odnosima, prihvatljiva idealtipična slika seljačkog svijeta je slika posve ovisna svijeta, gdje nije moguće ni u zametku pronaći sudionike s konkurencijskim sposobnostima i baštinom.

Skicirani smjer promjena mogu, dodatno, učvrstiti i protekcionističke agrarne politike u zemljama Europske unije. Te su politike, poznato je, zainteresirane za širenje tržišta u “tranzicijskim” zemljama. Proces je širenja toliko uspješniji koliko mu na putu ne stoji razvijena domaća agrarna proizvodnja i snažni seljački svijet. Mnogi su hrvatski proizvodi u tom sektoru, poznato je, substandardni po mjerilima kakvoće koja se primjenjuju u Europskoj uniji. Ta se činjenica, u predlošku interpretacije izvedenom iz tradicije “tvrde” modernizacije, koji je u hrvatskom društvu još snažan, može lako prometnuti u glavni argument da seljački svijet u Hrvatskoj, zbog položaja i nesposobnosti “unutrašnjeg Indijanca” – ne treba ni dalje podupirati. Nego ga treba prepustiti, s prigodnim “higijenskim” intervencijama, kojih je cilj tekuće ublažavanje nedaća, njegovoj sudbini azila za stare, nemoćne, demoralizirane i “prolupane”.

U modelu, pak, ostaje dostatno mogućnosti za razvitak **okućnog poljodjelstva** u sklopu ladanjske stambene

mreže, gdje se gradski stanovnik povremeno pojavljuje pre-rušen u seljaka. Posrijedi je, dakako, simulacija (Baudrillard). Njezina zadaća nije tek zgojlna suspenzija zbiljskog života i njegova narcisoidna rekonstrukcija izmišljotinom, na što sama riječ upućuje; nego i ostvarenje paradoksalna, i, **posve tradicionalna**, sna iz arheološkijske pričuve “tvrde modernizacije”; po tom je snu prihvatljiv onaj lik seljačkog svijeta koji ima idilične obrise na imaginarnoj razini, a (samo) pomoćni položaj u gradskoj ekonomiji na praktičnoj razini. I više je nego očito da ni na jednoj od spomenutih razina nije nužan seljak ili seljački svijet. Dostatan je građanin sa svojim ladanjskim pravom na povremeni skok u “zelenu idilu”.

Selo – pomoćna adresa u subregionalnoj alokaciji industrije. Bitna odrednica sela u takvu scenariju je uloga pomoćne adrese u industrijalizaciji subregije i mikroregije. U raspravama o industrijalizaciji, zaboravlja se, po pravilu, da je ona istovrsna procesu **tehničkog osamostaljivanja** grada. Sukladno tomu, industrijska povijest nije odvojiva od povijesti rada **u gradu**. Postmoderna revizija predložaka modernizacije, pokraj drugih učinaka, pokazuje se i u tendenciji da se industrijska struktura alocira na regionalno područje; a njezine upravljačke, financijske i tercijarne mreže na gradske rubove (*edge city*). Budući da je regija, po definiciji, u razdoblju urbane nadmoći, **gradskom regijom** (određuje je skup funkcionalnih utjecaja i mreža gradskog središta) regionalna alokacija nije istovrsna industrijskom napuštanju grada. No ona omogućuje da se, bez većih teritorijalnih prerazdioba stanovništva i tehničkih mreža, u industrijalizaciju uključi stanovništvo s izvangradskog područja.

Proces premještaja industrije u gradsku regiju ne fosilizira postojeći tehnički sklop. Premda je jedan od bitnih pokretača alokacije i očekivanje da će ekološkijski i socijalni troškovi industrijske proizvodnje na regionalnom području biti manji nego na starim gradskim lokacijama (gdje djeluju gradski sudionici s novim aspiracijama, mjerilima, kompetencijom i mrežama moći), zbog globalnog otpora ekološkijskoj kolonizaciji nije moguće linearno u regiju premjestiti fosilizirani zastarjeli sklop. Drukčije rečeno, u procesu premještaja tehnički se sklop industrije modernizira; premda ne toliko koliko bi bio prisiljen mijenjati se u gradu pod pritiskom urbanih aspiracija i mjerila. Mjera promjene određena je, na jednoj strani, veličinom planirane dobiti, a, na drugoj, slabošću ili nedostatnošću ekološkijskih i tehničkih mjerila koje primjenjuje lokalno stanovništvo na regionalnom području. U svakom slučaju, nova regionalna lokacija označuje i korak u internoj tehničkoj modernizaciji industrije.

Još očitije modernizacijske učinke proces izazivlje u životu lokalnog stanovništva na regionalnom području. Napose tamo gdje su lokalne zajednice dostatno moćne za usmjeriti industrijski razvitak endogenim parametrima. Stvara se novo lokalno tržište rada; smanjuje se vrijeme izbivanja industrijskih zaposlenika iz obitelji; oblikuje se nova razina tehničke kompetencije u lokalnoj zajednici; planiraju se nove mreže profesionalnog usavršavanja; smanjuju se troškovi stanovanja i stanogradnje, poboljšava se lokalna tehnička i socijalna infrastruktura, itd.

U takvu predložku glavni socijalni sudionik sa zavičajnim referencijama **nije seljak nego mješovito kućanstvo**. Ono, na jednoj strani razvija sudioništvo u industriji i u, s njom srodnim, granama gospodarstva. Na drugoj, ali ne nužno rezidualno, razvija zemljišno gospodarstvo. No model mu je toliko "jeftiniji" koliko je kućanstvo oslobođeno investicija u kuću/zemlju na koje je, inače, u nomadskom modelu (selidba na rubove gradova – industrijskih središta) prisiljeno. I koliko, ostajući u zavičajnoj lokalnoj zajednici, može koristiti mrežu socijalnih olakšica s kojima bi kao došljak teže moglo računati. Prije skicirani popis glavnih sudionika hrvatskog seljačkog svijeta pokazuje da je većini na listi skicirani model **u horizontu njihovih konvencionalnih mogućnosti i očekivanja**. Tomu treba dodati i činjenicu da u njihovoj evoluciji nemalu ulogu ima iskustvo **egzistencijalne panike**. Devedesetih godina ono je osnaženo ratnim nesrećama, prognaničkim tegobama i poratnom nezaposlenošću pod plaštom "političkog kapitalizma" (Županov). Sukladno tom iskustvu oblikuje se ponašanje kojemu je postignuće dugoročne financijske i životne stabilnosti cilj koji ukida autonomiju drugih ciljeva.

Vjerojatnoću scenarija poboljšava i činjenica da je subregionalna alokacija industrije proces koji bez većih teškoća može dobiti potporu i nacionalnih nadzornika razvitka i europskih investitora. Obje skupine dijele (isti) zaključak da se u takvu modelu mogu dugoročno razvijati, **i socijalno i ekologijski jeftinija, industrijska B – produkcija**.

Druga, **komplementarna** inačica istog scenarija očituje se u ovim činjenicama. Prvo, radikalizira se industrijalizacija poljodjelstva i stvara moderna "industrija na zemlji" koja, već po lokacijskim obilježjima, djeluje kao generator regionalne modernizacije. Taj je smjer, očito je, moguć i vjerojatan ponajprije tamo gdje je dovoljno obradive zemlje ili gdje se ona, pod određenim tehničkim režimima, može – **proizvesti**. Drugo, glavni socijalni sudionik u toj inačici nije mješovito kućanstvo nego **srednji posjed i veleposjed**. Činjenica da je zemljište s kojim raspolažu piko-

vi već fizički okrupnjeno u veleposjedu te da su oni javnim vlasništvom koje se programski privatizira, takvu smjeru promjena izravno pogoduje. Predvidljivo je da će, zbog tlaka protekcionističkih politika iz zemalja Europske unije, industrijska proizvodnja na srednjim posjedima i veleposjedima morati podpasti pod nadzor, i tehnički i programski, adresa iz tih zemalja. Na jednoj strani ta će okolnost pogodovati međunarodnoj specijalizaciji srednjeg i velikog posjeda. Na drugoj strani, pogodovat će stabilnosti. Na toj će se podlozi oblikovati i monopolni **politički** nadzor nad lokalnim područjem, analogan političkom nadzoru konvencionalnih sudionika iz industrijskog sektora.

Postmoderno selo. Već je u prijašnjim ulomcima upozoreno da u postmodernom okviru selo nije područje unutrašnjeg "indijanskog rezervata", gdje je sve što jest, raspoređeno, po socijalnoj gramatici, "dolje" i "rubno"; nego je u vodoravnoj dinamici građanskih razlika jedan posebni lik. Njegov su temelj, naznačeno je, razlike u konstituciji proizvodnog sklopa; navlastiti socijalni i kulturni identitet; te regulativna ideja zavičajnosti u oblikovanju teritorijalnog ponašanja. Teškoća je, međutim, u tomu što je na popisu sudionika seljačkog svijeta **samo manjina** pripravna poduprijeti takav scenarij. Na popisu su pojedine (mlađe) skupine gradskog stanovništva; skupine u katoličkoj crkvi i u drugim srodnim crkvama, kojima je bliska **postsekularna** zamisao o čuvanju i obrani života njegovom svetošću; te manje skupine u sastavu postojećeg seoskog stanovništva kojima je do "ekolozijske budućnosti" sela. Drukčije rečeno, **nije vidljivo** da u hrvatskom društvu postoji pouzdani savez ili mreža sudionika zainteresiranih za obnovu sela kao autonomne mogućnosti u sastavu šire mreže razvojnih alternativa. Pretežu skupine koje razvitak seljačkog svijeta čvrsto vežu s razvitkom industrije ili njoj srodnih skupina. One, pak, koje takvu ovisnost nijeću ostaju ili u horizontu razvitka centrirana oko "industrije na zemlji"; ili oko industrije iskustva kojoj je glavno dobro simulirani seoski ambijent i način života (turistička industrija).

Svakako da se na autonomnu mogućnost razvitka sela mogu, djelomično, nasloniti modeli razvitka obzirne poljoprivrede i selektivnog turizma. No korisno je upozoriti da takve grane **nisu dostatne** za uspostavu cjeline seljačkog svijeta. Za njegovu je uspostavu **nužna** proizvodna praksa koja **programski oslobađa proizvodno partnerstvo između prirode i lokalne zajednice**. U takvu okviru mnoga, u industrijskom poretku poželjna, svojstva proizvoda, postaju - nepoželjna ili pokazateljima slabe kakvoće.

Razlog nije slaba industrijska kakvoća. Nego upravo činjenica da je industrijska definicija kakvoće poništila mogućnost da se priroda, sa svojim tvorbenim sposobnostima, potvrdi kao odlični, premda "alternativni", autor. U evoluciji seljačkog svijeta i više je nego vidljivo to središnje mjesto prirode kao autora, koji presudno određuje kakvoću i stupanj prihvatljivosti proizvoda nastalih u partnerstvu sa seljačkim svijetom. Ustvrditi kako se to načelo može protegnuti na sve sektore društvenog djelovanja nije zasnovano (umjetnost, primjerice). Ali je, na drugoj strani, i više nego očito da se pojedini sektori bez njegove primjene ne mogu dugoročno utemeljiti (primjerice, stanovanje, hrana, zdravlje, nadzor prirodnih dobara kakva su voda ili zrak, i srodni). Izravna implikacija iznesene tvrdnje upućuje da se postmoderno selo ne može konstituirati bez primjerene **socijalne i epistemološke kompetencije**. Baš zbog toga njegovo se oblikovanje ne može odvojiti od saoblikovanja građanskog društva.

U osnovi, tri su razvojna razloga koja izravno rade na njegovu korist. (a) Evolucija regulativnih predodžaba tehničke racionalnosti od fizikalno/kemijskih prema biološkim i ekološkim. Taj proces izravno podupire obnovu autoriteta prirode kao tvorbenog sudionika u partnerstvu s lokalnom zajednicom. Obnovom se autoritet pomiče prema naslovu "po sebi", a udaljuje se od naslova "za nas". (b) Uvid da se cjelina dobara na nacionalnom teritoriju ne može nadzirati ili njome upravljati sabiranjem stanovništva u ekskluzivne urbane koridore, neovisno o njihovoj veličini. Na taj način nestaju lokalne zajednice koje samom činjenicom da negdje žive stiču i potrebne uvide u životne prilike i u mreže dobara. (c) Građanska autonomija i poredak razlika **ostaju bez životnog sadržaja** reduciraju li se na homogeni predložak života direktivno određen likovima industrijske evolucije i političkim odbirom "odozgo". Točnije rečeno, tako se oblikuje zbilja koja trajno proizvodi totalitarne poticaje i impulse; i ugrožava i polazna građanska uporišta institucionalne konfiguracije i životnu osnovu nacionalne zajednice. Na tragu tih razloga preporučljivo je oblikovati - **novi savez za selo**. Ako predložena formulacija i nije najbolja, zacijelo je toliko tradicionalna da ne može biti drugo nego - neobična.

- Cifrić, I. (1994.), *Napredak i opstanak*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
- Cooke, Ph. (1990.), *Back to the Future: Modernity, Postmodernity and Locality*. London: Unwin Hyman.
- Čengić, D., Rogić, I. (ur.) (2001.), *Upravljačke elite i modernizacija*, zbornik radova. Zagreb: Institut Pilar.

LITERATURA

- Elin, N. (1996.), *Postmodern Urbanism*. New York: Princeton Architectural Press.
- Mendras, H. (1986.), *Seljačka društva: elementi za jednu teoriju seljaštva*. Zagreb: Globus.
- Nejašmić, I. (1991.), *Depopulacija u Hrvatskoj: korijeni, stanje, izgledi*. Zagreb: Globus i Institut za istraživanja migracija i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Puljiz, V. (1977.), *Eksodus poljoprivrednika*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.
- Rogić, I. (2000.), *Tehnika i samostalnost*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Štambuk, M. (1997.), *Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama*, doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.
- Štambuk, M., Rogić, I. (ur.) (2001.), *Budućnost na rubu močvare*, zbornik radova. Zagreb: Institut Pilar.
- Šuvar, S. (1988.), *Sociologija sela* 1, 2. Zagreb: Školska knjiga.